

ПРАВО

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 94:2-852(47+57) “1917/1921”

*Андрусишин Б. І., Бондаренко В. Д.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНОГО АНТАГОНІЗМУ В УРСР У 20-30-х рр. ХХ ст.

У статті висвітлено взаємовідносини партійно-державних структур з релігійними конфесіями у міжвоєнний період в УРСР, проаналізовано антицерковну роботу влади через призму антагонізму.

***Ключові слова:** державно-конфесійні відносини, релігія, церква, УРСР, НЕП, “великий перелом”, РПЦ, УАПЦ, обновленські церкви, тоталітарний режим.*

Становлення й функціонування в Україні більшовицького режиму супроводжувалося організацією нової правової системи започаткувало існування в УРСР радянської моделі державно-церковних відносин, згідно з якою був юридично закріплений ленінський принцип відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви, але на практиці канонічне унормування церковного життя виявилось неможливим, оскільки владою проводилася політика конфіскації церковних і монастирських земель, церковного майна, знищення матеріальної бази Церкви, велася розкольницька діяльність серед віруючих і духовенства, здійснювалися карально-репресивні заходи стосовно священнослужителів тощо, тобто, відбувалося активне втручання партійно-державних органів у церковне життя.

Наприкінці останніх десятиліть ХХ – на початку ХХІ ст. в українській історичній, філософській і частково історико-правовій науці почав формуватися науковий напрям дослідження державно-церковних відносин, який завдяки новим методологічним підходам, введенням до наукового обігу великої кількості різнопланових джерел дозволив зробити низку цікавих спостережень і реконструкції у висвітленні різних моделей державно-церковних відносин радянського періоду загалом і 20-30-х рр. зокрема.

З нових позицій до вивчення державно-конфесійних відносин і, зокрема, розгляду причин конфлікту між Церквою і державою, пов'язаного з вилученням

золотого запасу у релігійних організацій під приводом голоду 1921–1923 рр., розкриття механізму економічного, юридичного і психологічного тиску держави стосовно релігії у 20-30-ті роки ХХ ст., виявлення причин розколу, який відбувся у Церкві на початку 20-х рр. і фактично поставив її на межу ліквідації, показу механізму використання державою “народних мас” у здійсненні антицерковної політики тощо, підійшли науковці-історики Б. Андрусишин, О. Нестуля, С Білокінь, О. Ігнатуша, В. Ульяновський, В. Полуденко, А. Киридон, Г. Лаврик, Є. Слободянюк, А. Зінченко, Н. Стоколос, Ф. Турченко, Н. Шип, І. Преловська, Я. Грицак, О. Реєнт, Л. Протосавіцька, вчені-філософи В. Бондаренко, Г. Надтока, П. Яроцький, А. Колодний, В. Єленський, О. Саган, О. Шуба, М. Попович, О. Бучма, Е. Головащенко, В. Бліхар, дослідники-правознавці В. Гончаренко, Л. Зайвев, А. Рогожин, В. Рум’янцев, М. Страхов, О. Шевченко, О. Ярмиш, І. Усенко, О. Форстюк, Б. Совенко, О. Волощенко, В. Костицький, І. Оніщук, С. Оніщук, історики Церкви та релігійні діячі І. Власовський, С. Головащенко, І. Огієнко, В. Ластовський, В. Липинський, О. Лотоцький, Ю. Мицик, І. Ісіченко, Ю. Федорів, С. Мудрий, М. Щербань та ін.

Водночас, незважаючи на значну увагу науковців різного профілю до означеної проблематики, окремі її аспекти потребують перегляду, уточнення і додаткового вивчення.

Одним із магістральних напрямів державно-церковної політики більшовицької держави у 20-30-х рр. ХХ ст. була діяльність, спрямована на взяття під тотальний контроль всіх сфер суспільного життя, намагання маніпулювати людською поведінкою і суспільною свідомістю. Дієвим способом одержавлення суспільного життя виступило панування однієї комуністичної ідеології, злиття партійного апарату з державним. Більшовицька політична доктрина першорядного значення надавала нормативному закріпленню суцільного контролю партійно-державного керівництва над релігійними організаціями.

Дієвим механізмом більшовицької держави на шляху здійснення радикальних змін у сфері державно-церковних відносин у досліджуваній період стало радянське право. Реальною роботою щодо релігії та Церкви займалися державні структури, сформовані партією. Вершину антицерковної піраміди очолював ЦК ВКП(б) та його Політбюро, оргбюро, секретаріат, які приймали ключові рішення, озвучування та легітимація яких відбувалася на партійних з’їздах. “Втілювала таємну політику кремлівського керівництва щодо церкви Антирелігійна комісія Політбюро. Вона працювала з жовтня 1922 р. по листопад 1927 р., тобто до часу реорганізації всього партійного-державного апарату у зв’язку з посиленням одноосібної влади Й. Сталіна. Комісія підмінила собою “ліквідаційний відділ” НКЮ, очолюваний П. Красиковим, який протягом 1918–1922 рр. відігравав ключову роль в антирелігійній політиці, а в середині 1924 р. був розпущений. В Україні 27 березня 1923 р. почала активну роботу аналогічна комісія при Політбюро ЦК КП(б)У, відома як “Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У”, “Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК)”, “Центральна антирелігійна комісія”. На засіданнях приймали рішення про застосування або припинення репресій проти представників вищого православного духовенства, компрометацію через пресу діяльності керівництва ВПЦР – вищого виконавчого органу Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ – А.Б.,

Б.В.), застосування економічного тиску на духовенство, про закриття монастирів і молитовних будинків, боротьбу проти поширення “чудес” навіть (!) про ставропігію Києво-Печерської лаври. Крім того, Антирелігійна комісія поширювала в Україні циркуляри ЦК ВКП(б), НКЮ РСФРР. Робота всеукраїнської комісії контролювалася Кремлем. Протоколи її засідань надсилалися до Антирелігійної комісії у Москву. Все листування здійснювалося через ОДПУ. У цьому українська партійно-державна верхівка небезпідставно вбачала недовіру центру.

Проіснувати довше аніж комісії Політбюро ЦК ВКП(б) їй не вдалося. В документах закритих засідань Політбюро ЦК ВКП(б)У відомості про її діяльність обмежені 1929 роком” [1, с. 111].

Природно, що про повне запровадження такої політики на території України можна вести мову лише починаючи з періоду укорінення тут більшовицької влади. Саме тоді з метою її практичного втілення та за зразком центральних органів влади в Україні 1 червня 1921 р. у складі Наркомату юстиції УСРР було утворено т. з. Ліквідаційний відділ, що діяв “на підставі загальних директив щодо церковної політики, одержаних від ЦК КП(б)У” [2] і якому були надані досить широкі повноваження, а саме: розробка проектів відповідних законів і підзаконних актів – декретів, інструкцій, положень обіжників; здійснення контролю за дотриманням чинного законодавства про культу; регулювання відносин державних інституцій і Церкви, міжконфесійних проблем; надання консультативної допомоги з цих питань і т. д.

Дія декрету та інших нормативно-правових документів, що регулювали релігійне життя та державно-церковні відносини в тогочасній Україні, обмежувалося територією УСРР, в той час на землях Галичини, частини Поділля, Закарпаття та Буковини діяли інші моделі державно-церковних відносин, що витікали з політики держав, які на той час володіли цими українськими територіями.

Обрана партією більшовиків політична лінія в їхньому ставленні до релігії, Церкви і віруючих втілювалася в перші роки пожовтневого періоду з урахуванням конфесійного різноманіття в тогочасній Україні. Найбільш жорстко партія і державна машина ставилися до Російської Православної Церкви. Яскравим прикладом гонінь на РПЦ з боку влади може слугувати кампанія по вилученню церковних цінностей, що відбувалася у зв'язку з голодом 1922 р. 23 лютого 1922 р. Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК) видає відповідний декрет, що відкриває дорогу насильницьким діям влади щодо Церкви, яка вже на той час створила Всеросійський церковний комітет допомоги голодуючим і вела значну роботу по збору коштів постраждалих від голоду. Однак влада ставила перед собою завдання не лише радикально збільшити грошові надходження від Церкви для цих цілей, але і зруйнувати її економічну міць та найрішучішим чином зламати її політичний спротив новим порядкам. В. Ленін, закликаючи своїх соратників до розправи з РПЦ, в таємному листі, адресованому політбюро РКП(б), вказував на сприятливість поточного моменту для нанесення найрішучішого удару по Церкві: “...Зробити це з успіхом можна тільки зараз, – писав він, – і тому, що жоден інший момент, крім відчайдушного голоду, не дасть нам такого настрою широких селянських мас... Чим більшу кількість представників реакційної буржуазії і реакційного духовенства ми зможемо з цього приводу розстріляти, тим краще, слід саме зараз провчити цю публіку так, щоб на кілька десятиліть ні про який спротив вони не сміли і думати” [3, с. 154-156].

3 травня 1922 р. влада фактично усуває патріарха Тихона від керівництва Церквою, передає його під домашній арешт і в такий спосіб фактично руйнує існуючу систему церковного управління, сприяючи при цьому зміцненню тих церковних угруповань, які становлять альтернативу патріаршій РПЦ в церковному середовищі, зокрема, т. з. обновленським церквам. Антитихонівська риторика та підтримка обновленцями радянської влади обумовлювали не лише відчутно м'якше ставлення останньої до цих церковних новоутворень, а на деякий час робило їх союзниками у нищенні РПЦ. Так, собор Обновленської Церкви, що проводився у травні 1923 р. за підтримки влади, позбавив патріарха Тихона його священного сану і чернецтва. В його резолюції, зокрема, зазначалося: "...Нині весь світ розпався на два класи: капіталістів-експлуататорів і пролетаріат, працею і кров'ю якого капіталістичний світ будує своє благополуччя. У всьому світі лише Радянська держава Росії вийшла на боротьбу з цим соціальним злом. Християни не можуть бути безсторонніми споглядачами у цій боротьбі, собор оголошує капіталізм смертним гріхом, а боротьбу з ним священною для християн. У радянській владі собор бачить світового вождя за братство, рівність і мир народів. Собор таврує міжнародну і вітчизняну контрреволюцію, засуджує її усім своїм релігійно-моральним авторитетом...засуджуючи контрреволюцію у Церкві, караючи її вождів, відмінюючи сам інститут патріаршества, визнаючи існуючу державну владу, Собор створює нормальні умови для мирного перебігу церковного життя" [3, с. 201-203].

Українські більшовики діяли в руслі загальних підходів своєї партії та радянської влади до РПЦ, хоча в українських землях була і своя специфіка цього протистояння. Якщо в трикутнику радянська влада – РПЦ – “обновленство” ситуація була аналогічною тій, яка спостерігалася в Росії, то в Україні з'явилися і активно розвивалися православні церковні організації з яскравим національним забарвленням. Найбільшою серед них потугою була Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), що постала як наслідок могутнього процесу національного відродження та конституювалася на своєму Всеукраїнському Православному Церковному Соборі 14 жовтня 1921 р. у м. Києві.

Природно, що дещо раніше українська влада в особі Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР сприяла відродженню українського православ'я. Більшовики ж, поваливши український уряд, підтримували УАПЦ лише як силу, що реально протистояла патріаршій церкві. Новій владі імпонували новації, що запроваджувалися цією церквою у богослужбовій діяльності та соціальній роботі.

У документі “Канони Української Православної Церкви, затверджені на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі в м. Київ 14-30 жовтня 1921 р.” у розділі V “Відносини межі церквою і державою” значилося: “Хто вживає церковне життя для поневолення соціального, національного, політичного, або особистого, той повинен бути виключений з Церкви. Всі, хто зловживають національним почуттям, використовує його для відновлення панування заможних класів суспільства, повинен бути відлучений від Церкви, коли не покається” [4, с. 379].

Діяльність УАПЦ в суспільній свідомості певним чином, принаймні за формою, синхронізувалася з соціальними трансформаціями, що склали сутність масштабного суспільного експерименту, до якого вдалися більшовики. Однак її зорієнтованість на національні цінності завжди і, чим далі, тим дужче, турбували більшовицький уряд

країни. Так, зокрема, керівник згадуваного вище Ліквідаційного відділу Наркомату юстиції І. В. Сухоплюєв, даючи оцінку УАПЦ, писав, що “Українська Автокефальна Церква внаслідок своєї підробки під демократизм, безумовно, більш небезпечна для соціальної революції, ніж церква, що визнає патріарха Тихона, плекає нездійсненну надію на відбудову монархії” [5, с. 4-5].

Відтак, як пізніше стане добре зрозумілим, саме національна зорієнтованість УАПЦ стане причиною її переслідувань з боку влади аж до так званої самоліквідації в 1930 р. на III Всеукраїнському Православному Соборі УАПЦ. “Надзвичайний Собор УАПЦ визнає, що українська автокефальна православна церква...була національно-політичною, контр-революційною організаційно-складовою частиною “Спілки визволення України”. Тому надзвичайний собор, категорично засуджуючи всіх тих, хто спричинився до перетворення церкви на контрреволюційну, антирадянську організацію, визнає дальше існування УАПЦ за недоцільне і вважає її за зліквідовану”, – писала харківська газета “Пролетарська правда” у січні 1930 р. [6, с. 162]. Почалося масове закриття парафій. До кінця 1936 р. не залишилося жодної. Таким чином УАПЦ ліквідували, а її священство та єпископат продовжили скорботний перелік жертв тоталітаризму. Саме існування цієї церкви увійшло в протиріччя з творенням СРСР, де тенденція денационалізації та уніфікації перетворюється на наріжний камінь радянського будівництва. Подальші етапи відродження руху за незалежнення православних в Україні будуть безпосередньо пов’язані з подіями, що розгорталися в цей же історичний період в українських землях, які увійшли на той час до складу Польської держави. Тут православні українці отримали автокефалію і зберегли не лише національну ідентичність своїх одновірців, але і продовжили справу побудови Автокефальної Православної Церкви в усій Україні.

Політика радянської влади в Україні у її ставленні до релігій національних меншин була більш виваженою і обережною. Загальні декларації щодо шкідливості релігійних пережитків та реакційної ролі релігії доповнювалися обережним ставленням до релігійних національних почуттів католиків, іудеїв, лютеран тощо. У партійних документах “постійно нагадувалося, що боротьба з релігією в середовищі там, де, власне, релігійні рамки повністю або майже повністю співпадають з етнічними, може дуже боляче вразити національні почуття віруючих і викликати бурхливу реакцію. Є немало свідчень досить толерантного ставлення, особливо на рівні республіки, – до католицьких та іудейських громад, повернення їм реквізованих місцевою владою в роки громадянської війни приміщень (хоча дуже скоро ситуація зміниться)” [5, с. 5].

Архівні документи ВЦВК дозволяють конкретизувати чисельність храмів, які формально залишали діючими на територію окремих областей України станом на 1 вересня 1936 р.

“Динаміка руйнації владою низових осередків православної церкви була близькою до динаміки закриття молитовних будинків інших конфесій за опублікованими даними число церков в Україні інших конфесій. Протягом 1914–1927 рр. скоротилося з 14 371 до 10 987, зокрема православних 10 897 до 8 324, тобто на 23,6% тоді як синагог 23,3% старообрядницьких, мусульманських, караїмських та татарських домів молитви – на 27,9%. Цифри підкреслюють загальне спрямування радянської політики щодо усіх конфесій” [1, с. 117].

Особливі відносини пов'язували партію більшовиків, а відтак і радянську владу і державу, з протестантськими церквами та різного роду релігійними утвореннями, які свого часу відкололися від РПЦ.

У протистоянні з православно-монархічною твердиною – Російською імперією – вони виступали як спільники з більшовиками, як її радикальні політичні противники, а віруючі цих конфесій та їхні релігійні організації – як борці за загальнодемократичні перетворення та реальну свободу совісті і право молитися Богові відповідно до свого власного розуміння та батьківських традицій. Тому ще Тимчасовий уряд оголосив амністію ув'язненим з політичних та релігійних мотивів. Як і в інших великих містах колишньої імперії почали активно організовуватися велелюдні протестантські богослужіння в Києві, Харкові, Одесі. Стихійно почали виникати християнські гуртки солдатів. У Петрограді баптисти почали здійснювати т. з. вуличну місію, в Києві було організовано наметову місію, а богослужіння проходили в парках і на вулицях [7].

Названим релігійним організаціям завдяки ідеї повернення до цінностей перших християн, що лежать в основі віровчення чи не кожної з них, були притаманні прагнення колективізму та такої організації суспільного життя, яка імпонувала новій владі, що націлювалась на повалення приватної власності і тотальне її усупільнення. Тому, наприклад, у слід за появою комсомолу у Союзі руських баптистів у пореволюційне десятиліття почала діяти молодіжна організація з екзотичною назвою “бапсомол” [8, с. 238-298].

У 1921 р. при Наркомземі було створено спеціальну Комісію (т.з. Оргкомсек) з метою заселення радгоспів, вільних земель та колишніх поміщицьких маєтків євангельськими християнами, баптистами, старообрядцями та віруючими споріднених конфесій – молоканами, духоборами, толстовцями тощо. Радянська влада прагнула на той час реалізувати ідею усупільненого користування землею, в т.ч. шляхом створення на них комун з віруючих, яким була близькою ідея спільного володіння майном, відповідних форм господарювання та розподілу продукту цієї праці.

У зверненні Оргкомсеку до віруючих з цього приводу, зокрема, говорилося: “Народний Комісаріат землеробства...знайшов поточний момент найбільш підходящим для того, аби закликати до творчої землеробської роботи...маси, уже організовані у свої громади, які прекрасно знають одне одного, злиті і об'єднані у свої течії єдиним прагненням, які зарекомендували себе видатною працездатністю, чесністю, виконавчою дисципліною, прямою і щирістю. Всі...бажаючи поселитися на вільних землях, у колишніх маєтках або радгоспах запрошуються негайно повідомити про це комісію”[9, с. 175]. Однак ці кооперативи і комуні проіснували лише до кінця першого пожовтневого десятиліття, що співпало з т.з. “великим переломом”, що означав насильницьке усупільнення землі та утворення колгоспів.

У цілому, ж як свідчать тогочасні джерела, означені релігійні організації з ентузіазмом сприйняли появу декретів РНК РСФСР та тимчасового Робітничо-селянського уряду України “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” за виключенням пункту, що позбавив релігійні організації права юридичної особи. Серед реальних кроків влади назустріч цій верстві віруючих слід також назвати Декрет РНК РСФСР “Про звільнення від воїнської повинності за релігійними переконаннями” від 1919 р., що був про дубльований відповідним Декретом Раднаркому України від 21 січня 1921 р. Ці документи забезпечували віруючим право

на альтернативну службу за рішенням суду.

Загалом перша хвиля антирелігійної боротьби, що характеризувалася в Росії жорстокістю і кровопролиттям, Україну оминула, оскільки як вже зазначалося, більшовики тут почали активно реалізувати свою політику по відношенню до релігії, церкви і віруючих уже в період НЕПу, і ті форми боротьби з церквою, що застосовувалися в умовах військового комунізму, виявилися непридатними. Однак і в умовах нової економічної політики в Україні активно закривалися церкви та молитовні будинки, що значною мірою пояснювалося витісненням церкви із сфери публічного життя, наприклад, ліквідація домових церков у навчальних закладах, військових частинах, державних установах, місцях позбавлення волі тощо. У квітні 1921 р. ВУЦВК поставив вимогу перед місцевими органами влади припинити закриття парафіяльних церковних споруд. Однак при цьому центральна влада залишала можливість для місцевої влади відбирати у церков їхні будівлі у випадку, коли їхнє використання необхідно для громадських потреб, а віруючі мають резервні можливості для задоволення релігійних потреб [10].

Згорання нової економічної політики, що являла собою спробу запустити економічний розвиток країни за рахунок ліберальних поступок, надання владою обмежених свобод людини було припинене в 1929 р. на користь створення жорсткої моделі командної економіки, насильницької колективізації сільського господарства та небачених до того обмежень людських прав. Уже 1 березня 1929 р. було видано циркуляр ВЦРПС “Про посилення антирелігійної пропаганди”, в якому, зокрема, значилося, що “у теперішній час церква і різні релігійні секти служать прикриттям для антирадянської роботи куркульських і капіталістичних елементів у країні та для міжнародної буржуазії [11, с. 7]. Невдовзі такі оціночні судження відлилися у букву закону. ВЦВК РСФСР у квітні того ж року прийняв постанову “Про релігійні об’єднання”, що знайшла свій розвиток і закріплення у новій редакції статті 4 Конституції РСФСР, прийнятій у травні 1928 р.

Відповідно до Конституції діяльність релігійних організацій обмежувалася задоволенням релігійних потреб віруючих у межах культової споруди. Заборонялися місіонерство та релігійна проповідь за межами культових споруд. Церква не лише повністю втрачала рештки публічності, але і позбавлялася можливості займатися соціальною роботою навіть у власному середовищі та організацією виробництв, а також організованих форм роботи серед дітей та жіноцтва, заборонялося утворювати гуртки, товариства за інтересами, релігійна пропаганда за межами церковної огорожі почала прирівнюватися до злочинної діяльності.

Реалізація концепції “загострення класової боротьби по мірі будівництва соціалізму в СРСР”, що почала входити в силу в кінці 20-х років, потягла за собою посилення тиску держави на Церкву, відповідні зміни в правовому оформленні відносин між ними та слугувала основою масових репресій, у тому числі з винищення духовенства. В СРСР фактичні зміни, що відбулися у відносинах держави з Церквою відобразилися у Адміністративному кодексі республіки, ухваленому постановою ВУЦВК у жовтні 1927 р.

“Відповідно до положень чинної Конституції УССР 1919 р. та Конституції СРСР 1924 р. статті X глави кодексу узагальнювали наявну на той час кількість законодавчих актів що були видані стосовно релігійних об’єднань. Зокрема, ст. 351

підтверджувала, що кожний громадянин може сповідувати будь-яку віру або не сповідувати ніякої, що не тягне за собою жодних прав обмежень і не дає жодних привілеїв. Ст. 355 передбачала заборону: а) виконання релігійних обрядів і церемоній (молебні, панахиди тощо) в державних і громадських установах та б) зберігання в них будь-яких культових предметів (ікони, статуї та ін.) крім тих, що становлять мистецьку або історичну цінність. Згідно зі ст. 356 заборонялося викладання релігійного віровчення в усіх навчальних та виховних закладах (державних і приватних), крім спеціальних богословських закладів відкритих для осіб що досягли 18 років. Місцевим органам ст. 357 заборонялося видавати постанови і розпорядження, що обмежували свободу совісті або передбачали привілеї у зв'язку з певним віросповіданням.

Релігійні товариства можна було створювати відповідно до загальних правил про неприбуткові об'єднання і союзи (ст. 358). Згідно зі ст. 360 збережено положення, за яким релігійні громади позбавлялися прав юридичної особи. Примітка до цієї статті встановлювала правила укладання договору про користування молитовним і культовим майном. Він мав укладатися з членами товариства особисто, а не від імені релігійної громади. Запроваджувалася вимога завчасного повідомлення органів місцевої влади про скликання загальних зборів товариства з зазначенням порядку денного цих зборів (ст. 361).

Крім узагальнення попередніх актів “Правила про культу” Адміністративного кодексу містили доповнення до положень про діяльність релігійних об'єднань. Так вперше зафіксовано норму, згідно з якою релігійні товариства могли скликати округові і всеукраїнська з'їзди відповідно до вимог, передбачених для приватних товариств (ст. 362). Ст. 364 дозволяла робити пожертви в молитовних домах на її утримання і на культове майно (без зазначення факту утримання священика).

Водночас молитовні дома та культове майно і надалі залишалися державною власністю (ст.366). У примітці до цієї статті зазначалося, що її дія не поширюється на майно, тимчасово передане приватними особами в молитовні дома. Земля, угіддя, фабрики, свічкові та інші заводи не могли бути передані в користування віруючих (ст. 368). Примітка до цієї статті дозволяла, однак, найм тих церковних домів, що були побудовані для проживання служителів культів. За преміальними правилами в користування групами віруючих могли передаватися молитовні дома історичного, мистецького чи археологічного значення. Видання відповідних інструкцій покладалося на НКО за узгодженням з НКВС.

Адміністративний кодекс детально регулював спосіб передачі культової власності та її оцінку (ст. 369), зміст договорів груп віруючих з державними органами про користування майном (ст. 370) випадки і порядок позбавлення права на користування (ст. 371), а також випадки, коли “молитовних будівель ніхто не хотів би на визначених державою умовах” (ст. 372-374)” [12, с. 117-118].

Негативістська позиція держави щодо Церкви лише посилювалася підзаконними актами, зокрема, інструкцією “Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад і про систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служителів культу”, прийнятою Президією ВУЦВК 23 червня 1932 р., що демонструвало позірність практики застосування владою основних положень декрету “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” і закріплювала

фактичний стан речей, що склався у стосунках між церквою і правлячим режимом.

Інструкція “Про порядок організації, діяльності, звітності та ліквідації релігійних громад та про систему обліку адмінорганам складу релігійних громад та служителів культу” надавала державним органам відповідні повноваження. Вона була затверджена секретаріатом Президії ВУЦВК 23 червня 1932 р. Приписи інструкції регламентували наступне. Мінімальний кількісний склад для реєстрації релігійного об’єднання залишився незмінним – не менше як 50 фундаторів. Менші об’єднання розглядалися як релігійну групи. Райвиконкомом або міським радам надавалося повноваження реєструвати релігійні громади чи відмовляти в реєстрації без зазначення причин. При зміні релігійної орієнтації громада була зобов’язана перереєструвати статус. У разі невиконання з нею розривався договір про користування молитовним будинком та культовим майном, як і раніше, були позбавлені прав юридичної особи. Набувати майно у власність, складати договори, брати на себе чи давати зобов’язання, бути позивачами чи відповідачами в суді могли від свого імені лише члени релігійних громад.

Інструкція регламентувала проведення релігійних з’їздів та зборів релігійних громад. Загальні правила скликання релігійних форм регламентувалась Адміністративним кодексом УРСР. Додатково до загальних вимог релігійні організації за 3 дні до проведення зборів мали повідомити райвиконком, або міську, місцеву, за 1 день – селищну раду додавши порядок денний та отримати дозвіл на її проведення, якщо ж скликався з’їзд або нарада в масштабі кількох районів то заява про надання дозволу подавалася до облвиконкому (облоргкомітету). Крім порядку денного надавалися вичерпні дані про кількість учасників (окремо служителів культу і віруючих). Організації, “що на них покладено обов’язок охороняти революційний порядок і безпеку” мали право відряджати на будь які збори своїх представників.

Особливістю інструкції був перелік всіх релігійних культів з назвами їх релігійних служителів. Тут вже перераховано умови, що висувалися до осіб, які мають наміри стати “служителями культу”, почати релігійну діяльність, її закінчити або зректися сану. Перед початком діяльності необхідно було зареєструватися в райвиконкомі або міській Раді, а при бажання відмовитися від цієї діяльності – подати туди ж відповідну заяву. В заяві зазначити прізвище, ім’я, по батькові, рік народження, освіту, причини зречення сану, місце проживання, а також додаткові відомості про діяльність з назвою релігійних громад та видом виконуваних там роботи, наявність властивості, користування землею, рід занять у сучасний момент та друкований орган в якому вміщено замітку про відмовлення від служіння. Район діяльності служителів культу обмежувалися місцем проживання членів релігійного об’єднання і місцем знаходження молитовного будинку.

Детально регламентувалася передача у використання релігійним громадам культового майна та перевірка його наявності і стану. У разі встановлення нестачі майна комісією у складі представників райвиконкому або місцевої Ради, представника відділу народної освіти і членів релігійної громади, відповідальність несли ті особи з якими укладалася угода про використання майна. А представникам відділу народної освіти надавалося право вилучати культові речі, що являють історичну, мистецьку чи археологічну цінність, “які не вживаються у даний час для культових потреб, або їх можна замінити іншими речами”.

Релігійні громади мали сплачувати страхові платежі: земельну ренту; податок молитовних будинків у розмірі 2% від страхової оцінки цих будинків. Крім того, служителі культу оподаткувалися прибутковим і сільськогосподарським податками.

Окремий розділ інструкції визначав порядок закриття молитовних будинків та ліквідація релігійних громад. Молитовні будинки закривали за бажанням більшості населення даного населеного пункту; за відсутності релігійної громади, яка б хотіла взяти його в користування; через незадовільний технічний стан та за потребою державних установ “з міркувань державної уваги”, наприклад, будинок перешкоджав будівництву заводу, електростанції тощо.

Останні два розділи було присвячені порядку вилучення дзвонів та обліку складу релігійних громад та служіння культу відповідно. Членами релігійної громади вважалися лише ті особи, які висловили на те бажання на загальних зборах громади або подали письмову заяву. Кожна громада мала нести книгу “Облік складу релігійної громади”, де зазначалися прізвища всіх її членів. Кожного року громада мусила надсилати до райвиконкомів і міських Рад загальні відомості про її склад та керівний орган. Райвиконкоми та міські Ради мали перевіряти правдивість ведення облікових книг. Порушення правил каралися аж до розірвання угоди про користування молитовним будинком. Обліку підлягало також пересування служителів культу. Так, після прибуття або вибуття служителів культу з тієї чи іншої громади райвиконком або міська Рада мала повідомити про це облвиконком (облоргкомітет)” [12, с. 121-122].

Період, що наступив після т. з. “великого перелому”, позначився в релігійному житті України масовими закриттями та руйнацією культових приміщень, виключаючи пам’ятки історії, що пережили віки, репресіями проти духовенства, організацією системної антирелігійної роботи, розбудовою численних антирелігійних структур (чисельністьлише Союзу безвірників з 10 тисяч у 1927 р. збільшилася до 1 мільйона 510 тисяч у 1931 р. [13, с. 41] зроста із активним задіюванням у неї не лише партійного і радянського апарату, але й учительства, працівників культури тощо. На проведення антирелігійної роботи та боротьбу з релігійними організаціями, які вважалися єдиними на той час контрреволюційною силою, що справляє вплив на маси, держава виділяє досить значні кошти, продовжуючи формувати в такий спосіб систему т. з. “державного атеїзму”, коли світоглядна за своєю суттю проблематика стає об’єктом уваги держави і підноситься нею на відповідний рівень. Це у свою чергу поглиблює поділ серед громадян однієї країни, вивищуючи одних і принижуючи інших за ознакою їхнього ставлення до релігії і Церкви.

У результаті державної політики щодо релігії і Церкви в Україні у 20-30-х р. ХХ ст. діяли такі православні церковні юрисдикції: УАПЦ митрополита Василя (Липківського); РПЦ у юрисдикції патріарха Тихона (пізніше патріаршого місцеблюстителя митрополита Сергія (Страгородського); Українська обновленська православна церква; Українська автокефальна православна церква на Полтавщині (Соборно-єпископська Феофіла (Булдовського). Пізніше на зміну “самоліквідованої” УАПЦ була утворена Українська православна церква на чолі з митрополитом Іваном (Павловським).

Були ще спроби створення нових юрисдикцій під виглядом братств, як, наприклад “Братське об’єднання Української Православної автокефальної церкви”

(БОУПАЦ), “Церква жива”, “Церква працюючих” тощо.

Однак найбільшими витвором радянських спецслужб тодішнього ДПУ стало утворення так званої “Діяльної Христової Церкви”, яка вийшла із середовища УАПЦ і тривалий час вносила безлад у її життя [13, с.40].

Православна Церква та інші релігійні організації у другій половині 30-х років практично припиняють своє існування як організаційні структури. Достатньо сказати, що на період 1936 р. в Україні діяло лише 9% культових приміщень від їх загальної кількості у дореволюційний час [14, с. 56].

Хвиля закриття церков в Україні виявилася найсильнішою поміж республік СРСР. Її масштаби значно перевершили загальносоюзні показники. На 1 квітня 1956 р. Залишилося діючими лише 9% від всіх церков, що існували до революції (1116 з 12380), тоді як у республіках Закавказзя – 9,8%, в Білорусії – 10,9%, в Узбекистані – 32%, в Росії – 35,6%. При цьому переважна більшість із таких церков, які не закриті “в установленному законом порядку” також не функціонували (3371 з 4487 – 75,1%) [1, с. 117]. У багатьох областях України (Вінницька, Донецька, Кіровоградська, Миколаївська, Сумська, Хмельницька) не лишалось жодного діючого православного храму, а в Луганській, Полтавській та Харківській областях діяло по одному храму. В країні не працював жоден з 58 православних навчальних закладів, а із 163 єпископів, які входили до складу РПЦ в 1914 р., на свободі при виконанні обов’язків залишалось лише 4, на території СРСР ще з початку 30-х років офіційно не діяв жоден монастир.

“Починаючи з 1931 р. до квітня 1936 р. за наявності формальних підстав в Україні закрили щонайменше 5170 церков, реально ж припинили діяльність 8541 молитовних будинки, – підкреслює дослідник М. Ігнатуша.

Сила цього удару наростала в першій половині 30-х рр. вшухнувши лише наприкінці десятиліття, коли майже всі православні осередки перестали діяти у стінах храмів.

Закриття церков супроводжувалося зменшенням чисельності парафіяльного кліру та ієрархії загалом. За опублікованим даними в Україні протягом 1927–1928 рр. зреклося духовного стану 179 осіб і 1928–1929 рр. – 439, в 1929–1930 рр. більше 2000.

У другій половині 30-х рр. руйнація конфесій посилилася внаслідок репресій духовенства і церковного активу в 1937 р. в Україні репресували 3970 осіб – “членів церковних і сектантських антирадянських угруповань”. Це становило 4,7% від загального числа всіх репресованих. Дослідник політичних репресій В. Нікольський подає чисельність репресованих “церковників та сектантів” по окремих областях: Вінницька – 1188 чол. (29,9%), Житомирська – 540 чол. (13,6%), Одеська – 497 чол. (12,5%), Чернігівська – 540 чол. (11,3%), Донецька – 421 чол. (10,6%), Полтавська – 281 чол. (7,1%), Дніпропетровська – 114 чол. (2,9%), Харківська – 60 (1,5%), Київська – 44 (1,1%), Кам’янець-Подільська – 8 чол. (0,2%).

Як правило, діячам церкви ставили в провину участь в контрреволюційних організаціях, очолюваних ієрархами, які “мали розгалужену мережу”. Вироки мали наслідком застосування “вищої міри соціального захисту” – розстрілу, або багаторічного терміну позбавлення волі. Врешті, у складі українських церков не лишилося жодного єпископа” [1, с. 116-118].

“1937 рік – пише історик Церкви А. Губар, – остаточно розв’язав церковне життя в Україні. Припинили існування всі православні юрисдикції за винятком

підконтрольної радянській владі Московської Патріархії...” [13, с. 44]. Релігійне життя на українських землях на кінець 30-х років практично було знищено.

В умовах будівництва комуністичного суспільства в Україні, утвердження влади однієї державної партії, яка, виходячи з політичної доктрини комунізму, стала фактично партією кримінального типу, призвело до встановлення такої моделі державно-церковних відносин, за якої законодавчо закріпленні засади Церкви від держави у реальному житті набували проявів не лише втручання партійно-державних структур у церковне життя, а й активної антицерковної діяльності. Конфесії позбавлялися статусу юридичної особи, а згодом повністю ліквідовувалися, світська і навіть релігійна діяльність обмежувалася, юридична процедура закриття храмів була спрощена і скорочена, спостерігалось свавілля державних чиновників у вирішенні релігійних питань, безцеремонне втручання партійно-державних органів влади у внутрішнє життя Церкви, поводитися розкольницька робота, внаслідок якої більша частина священнослужителів була піддана державним репресіям через атеїстичний терор більшовиків.

Таким чином міжвоєнний період 20-30-х рр. ХХ ст. характеризується формуванням великого протистояння і антагонізму між державою і релігійними конфесіями, яке лукаво прикривалося законодавчими гарантіями відокремлення Церкви від держави, а насправді існуюча нормативно-правова база стала підставою для становлення і закріплення командно-адміністративної тоталітарної моделі державно-церковних відносин.

В умовах внутрішньої партійно-ідеологічної кризи визнати репресії проти Церкви з боку більшовицької держави змушені були і сучасні комуністичні лідери. Зокрема, народний депутат України попередніх скликань Л. Грач пише: “звичайно гоніння на Православну Церкву, які здійснювалися протягом 20-30-х рр., не можна виправдати” [15]. Йому вторить лідер Компартії України, колишній народний депутат П. Симоненко: “звичайно у минулому столітті в окремі періоди радянської влади відносини між православною церквою і комуністами були різко конфронтаційні” [16].

Проте сьогодні представники РПЦ, очевидно в погоні за прихожанами, чи ще з якихось глобалістських причин, готові забути нанесені комуністами образи, залишити в забутті численні жертви тоталітаризму, злочини проти народу, віруючих. Суголосно комуністам, які закликали до всесвітньої революції через військові дії, війну висловлюються сучасні духівники РПЦ. Для прикладу, наведемо позицію протоієрея В. Чапліна, який на одній із передач телеканалу “Дощ” виступав на захист комуністів, серед яких, за його твердженнями, є віруючі, за відновлення комуністичної партії, засуджував пацифізм як “глупість”¹, наполягав, що єдиний шлях до миру є війна і лише війною, релігійною нетерпимістю, ненавистю до інакочисельних, знищенням ворогів “отечества” можна досягти світової гармонії і замирення в Україні, і зокрема на Донбасі.

Дослідження складного і суперечливого спектру державно-церковних відносин, котрі мали місце у 20-30-х рр. ХХ ст., коли відбувалося становлення тоталітаризму не ставить на пошук готових відповідей проподальший розвиток нашого суспільства, але

¹ Це твердження йде всупереч Святому Письму: “Блаженні миротворці, бо вони синами Божими стануть” [Мт. 5:9].

ретельне вивчення означеної проблематики, очевидно, дасть нам можливість зробити відповідні історичні висновки, віднайти певні історичні паралелі.

Використані джерела:

1. *Ігнатуша О. М.* Православні церкви України в стані розколу та пошуках єдності (20-30-ті рр. ХХ ст.): навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / О. М. Ігнатуша; Державний вищий навчальний заклад "Запорізький національний ун-т" Міністерства освіти і науки України. – Запоріжжя: Запорізький національний ун-т, 2008. – 250 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 5. – Оп. 1. – Сп. 2184. – Арк. 5.
3. Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / составитель Г. Штриккер. – М.: "Прописки", 1995. – 400 с.
4. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали. – Київ-Львів, 1999. – 559 с.
5. *Єленський В. Є.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990) / В. Є. Єленський. – К., 1991. – 72 с.
6. Мартирологія українських церков у чотирьох томах. – Том I. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / упорядкували і зредагували О. Зінкевич, О. Воронин. – Торонто-Балтимор: Українське Видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.
7. Див., наприклад: Баптист України. – 1927. – № 11.
8. *Любащенко В. І.* Історія протестантизму в Україні: курс лекцій / В. І. Любащенко. – 2. вид., доп. і випр. – К.: Поліс, 1996. – 350 с.
9. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М.: Издание Всесоюзного совета евангельских христиан-баптистов, 1989. – 678 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 795. – Арк. 269.
11. *Орлеанский Н.* Закон о религиозных объединениях РСФСР / Н. Орлеанский. – М., 1930.
12. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941). – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.
13. *Губар А.* Православна церква в Україні (1917–1937 рр) / А. Губар // Український церковно-історичний журнал. – 2007 – № 2(8). – С. 41-44.
14. *Одинцов М.* Хождения по мукам / М. И. Одинцов // Наука и религия. – 1990. – № 7. – С. 56-57.
15. *Грач Л.* Православные и коммунисты / Л. Грач // Киевский вестник. – 2005. – 15 вересня.
16. *Симоненко П.* Держава, релігія, народ і комуністи. Про деякі питання державно-церковних відносин в Україні: чи здатна влада до діалогу? / П. Симоненко // Голос України. – 2004. – 9 квітня.

Андрусишин Б. И., Бондаренко В. Д. Формирование государственно-церковного антагонизма в УССР в 20-30-гг. ХХ в.

В статье освещены взаимоотношения партийно-государственных структур с религиозными конфессиями в междувоенный период в УССР, проанализировано антицерковную работу власти через призму антагонизма.

Ключевые слова: *государственно-конфессиональные отношения, религия, Церковь, УССР, НЭП, "великий перелом", РПЦ, УАПЦ, обновленческие церкви, тоталитарный режим.*

Andrusyshyn B., Bondarenko V. Formation of state-church antagonism in USSR in the 20-30's of 20th century.

The article highlights the relationship between party and state structures of religious confessions in the interwar period in the USSR, analyzed the work of anti-Church authorities through the prism antagonism.

Key words: *state-confessional relations, religion, church, USSR, NEP, "great break", ROC, UAOC, renovation church, totalitarian regime.*